

MUTAXASSISLIKKA KIRISH

fanidan ma`ruzalar matni

Samarqand - 2012

Тилшунослик назарияси” курси тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, тил ва тафаккур, тил ва нутқ, тил ва жамият ўртасидаги муносабатлар, тилнинг жамиятдаги ўрни, ички тузилиши, тилнинг таснифи, уни таҳлил қилиш усуллари ва шу каби масалаларга доир қарашларни ўрганади.

Tuzuvchi: prof. Karimov S.A.

1-курс кундузги бўлим, 1-семестр

Маъруза – 22

Амалий машғулот – 18

Семинар – 18

Консултация – 2

Оралик баҳолаш – 15

Якуний баҳолаш - 13

Мустақил иш – 20

Жами – $88+20=108$

1-ma`ruza: **TILSHUNOSLIK FANINING
O`RGANISH SOHASI VA MAVZULARI**

R e j a :

1. Tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari.
2. «Tilshunoslik nazariyasi» kursining mundarijasi.
3. Tilshunoslik fanining tarmoqlari.
4. Tilshunoslik fanining aspektlari.
5. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar: til, tilning ta'rif, tilni o'rganish tarmoqlari, ekstralingvistika (sotsiologik lingvistika, metalingvistika), intralingvistika, komparativistika (qiyosiy-tarixiy, cho'zishirma, areal, tipologik) tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi, tilshunoslik aspektlari, tilshunoslik nazariyasi.

1. Tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari.

Til faqat kishilik jamiyati mahsulidir. Tilsiz hech bir voqelik va hodisani, insonning tabiatda, jamiyatda tutgan o'rnini, jamiyat taraqqiyoti yo'llarini bilish, o'rganish mumkin emas.

Tilshunoslik yoki *til bilimi* (lingvistika til haqidagi mustaqil va aniq fan bo'lib, tilning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari va qonuniyatlarini ilmiy asosda o'rganadi. Bu fan muayyan va umumiy tilshunoslik sohalaridan iborat.

Muayyan (xususiy) tilshunoslik ma'lum bir tilning lu'fat tarkibi, fonetik tizimi va grammatik qurilishi, taraqqiyot yo'llari hamda qardosh tillarga munosabatini ilmiy asosda sinchiklab o'rganadi va shu yo'l bilan tilning lu'fat boyligi, fonetikasini sinchiklab tekshiradi, ilmiy grammatikasini yaratib beradi.

Umumiy tilshunoslik esa umuman tilning kelib chiqishi, ijtimoiy mohiyatini, jamiyatdagi o'rnini va vazifasini, taraqqiyot yo'lini, til bilan tafakkurning bir-biriga uzviy borliqligini, tilning o'zaro munosabatini o'rganadi hamda tilshunoslikni tekshirish usullarini yaratadi. Umumiy tilshunoslik ayrim tilshunoslikni, bir guruh tilshunoslikni va qardosh tilshunoslikni o'rganish, tekshirish natijasida aniqlangan til hodisasini, til dalillarini umumlashtirib, ilmiy xulosalar chiqaradi va shu asosda til qonuniyatlarini aniqlab beradi.

Ko'rinadiki, tilshunoslik inson tilini o'rganadigan mustaqil fandır. Tilshunoslik dastlab, amaliy ahamiyatgagina ega bo'lgan fan sifatida yuzaga kelgan bo'lsa, hozir sof nazariy xarakterdagi fanga aylandi.

Bashariyat XX asr bilan xayrlashib, uchinchi ming yillikka qadam qo'ydi. Insoniyat bugungi kunga kelib, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida ulkan yutuqlarga erishdi. Odamzod o'zining aql-zakovati va mehnati bilan juda ko'p yangiliklar yaratdi.

Ma'naviy boylıklar orasida tilshunoslik ilmida to'plangan bilimlar muhim o'rin tutadi. Har bir davrning buyuk tilshunoslari bo'ladi. Ular o'z yurti va xalqining tili haqidagi fikrlarini o'rta tashlaganlar. Xalqni buyuk maqsadlar sari etaklovchi bayroq sifatida namoyon bo'ladigan roylarning muayyan davr mafkurasiga aylanishida tilshunoslik bilimlari katta ahamiyat kasb etadi.

Til va uning ta'rif. Hozirgacha til ikkita bir-biriga zid dunyoqarash idealistik va materialistik nuqtai nazardan ta'riflanadi. Ongni birlamchi, materiyani ikkilamchi deb biluvchi idealistik yo'nalishdagi olimlar tilga quyidagicha ta'rif berishadi:

«Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir» (F.de Soseyur). «Til – odam ongining ishtirokisiz, uning tashqi dunyoga nisbatan bo'lgan mexanik harakatidir» (L.Blumfil'd). «Til fikrni ifoda qilishga mo'ljallangan, talaffuz qilinadigan, chegaralangan tovushlar majmuidir» (B.Grosse).

Bu ta'riflarning birortasi tilning to'liq ta'rif emas, chunki ular tilning ijtimoiy mohiyatini ochib berolmaydi.

Olimlar tilning kishilik jamiyatida tutgan o'rnini naqadar muhim ekanini ko'rsatib, til kishilarning eng muhim aloqa vositasidir, deb ta'riflaydilar.

Til asrlar davomida jamiyatga xizmat qiladi, ularning ehtiyojlarini to'la-to'kis bajaradi, garchand, til o'zgaruvchan hodisa bo'lsa-da, u faqat o'zining ichki ob'ektiv qonunlari asosida rivojlanadi.

Til o'ziga xos semiologik tizim bo'lib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlanishini ta'minlovchi, avloddan-avlodga madaniy-tarixiy an'analarni etkazuvchi vosita xizmatini o'taydi.

2. «Tilshunoslik nazariyasi» kursining mundarijasi.

«Tilshunoslikka kirish» kursi tilning boshqa hodisalar ichida tutgan o'rni, tuzilishi va tilning taraqqiy etish qonuniyatlari haqidagi, umuman til haqidagi fanning asosiy tushunchalarini o'rganadi. Bu kursning yana bir muhim vazifasi shundan iboratki, tilshunoslik fanida qo'llaniladigan terminlar, tushunchalar tizimi bilan tanishtiradi. SHuning uchun bu kurs umumiy tilshunoslikning dastlabki bosqichi bo'lib, umuman murakkab til hodisalarini to'g'ri tushunishga, ma'lum bir til hamda qardosh til guruhlarini bir-biriga solishtirib, ma'lum til hodisalarini, lu'fat tartibini, fonetik tizimi va grammatik qurilishini ilmiy asosda chuqur o'rganish uchun nazariy va amaliy jihatdan zamin yaratib beradi.

3. *Tilshunoslik fanining tarmoqlari.* Kishilarning eng muhim aloqa vositasi bo'lgan tilni tilshunoslik fani o'rganadi. Uning uch tarmoqi mavjud:

1. ekstralingvistika (ekstra – tashqi, lingvistika – tilga xos) tildan tashqarida, ammo bevosita til bilan bo'liq bo'lgan xususiyatlarni o'rganadi. ekstralingvistika quyidagi tarmoqlarga ajraladi:

A. Sotsiolingvistika. Bunda tilning tabiati va ijtimoiy vazifasi o'rganiladi.

B. Metalingvistika. Bunda til va tafakkur, tilning mazmun tomoni, nutq faoliyati, til birliklarining matn va sharoit bilan aloqasi o'rganiladi.

2. Intralingvistika. Bunda tilning ichki tizimi, uning birliklari va kategoriyalari, tilning fonologik, leksikologik va grammatik qurilishi o'rganiladi.

3. Komparativistika. Bunda tillar qiyosiy tarzda o'rganiladi. Bu soha uchga bo'linadi:

A. Qiyosiy tilshunoslik. Bu soha o'z navbatida qiyosiy-tarixiy va chorishtirma tilshunoslikka bo'linadi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik bir-biriga qarindosh bo'lgan tillarni o'rganadi.

Turli tizimdagi tillarni qiyosiy o'rganish chorishtirma tilshunoslik ob'ektidir.

B. Areal (maydon) tilshunoslik. Tilning tarqalish doirasi, tillar xaritasi, mamlakatlarni til tomondan tasvirlash areal tilshunoslik predmeti sanaladi.

V. Tipologik tilshunoslik. Tipologiya tillarning qurilishidagi umumiy, universal holatlarni tekshiradi. Bunda barcha tillar, ularning qarindosh yoki qarindosh emasligidan qat'iy nazar o'rganilaveradi.

Tilshunoslik fanining sanab o'tilgan tarmoqlari negizida turli nazariyalar paydo bo'lgan.

4. *Tilshunoslik fanining aspektlari.* Tilshunoslik fani ham ko'p aspektli fanlar qatoriga kiradi. Uning aniq til faktlariga ko'ra bir necha turi mavjud:

Struktural tilshunoslik.

Xususiy tilshunoslik.

Umumiy tilshunoslik.

Amaliy tilshunoslik.

Nazariy tilshunoslik.

Tilshunoslikda til komponentlarining ichki munosabatlarini, o'zaro bo'liqligini, tilning struktura tomonini yoritish maqsad qilib qo'yilgan yo'nalishi struktural tilshunoslik deb ataladi.

Xususiy (konkret) tilshunoslik har bir konkret tilning fonetik tizimi, lu'fat tarkibi, grammatik qurilishi va ularning taraqqiyot yo'llari hamda bu tilning boshqa tillarga munosabatini o'rganadi va shu asosda konkret tilning ilmiy grammatikasini yaratishga intiladi.

Umumiy tilshunoslik ma'lum bir tilning emas, balki umuman til qonunlari, tilning paydo bo'lishi, tilning jamiyatdagi o'rni va vazifasi kabi masalalarni tadqiq etadi. SHuningdek, bu fanda konkret tillarni, til guruhlarini, qardosh tillarni o'rganish natijasida aniqlangan til faktlari umumlashtirilib, muhim ilmiy-nazariy xulosalar chiqariladi.

Umumiy tilshunoslik – inson tilini ilmiy o‘rganadigan fan bo‘lib, uning asosiy maqsadi tilshunoslik fanining predmeti va vazifalari, tilning mohiyati, tilning tuzilishi, til va nutq, til va tafakkur, tildagi belgilar tizimi, til va jamiyat, til taraqqiyoti, tilshunoslik maktablari va yo‘nalishlari, tillarni ilmiy tadqiq etish usullari haqida ma’lumot berishdan iborat. SHu jarayonda tilning tipologik belgilari aniqlanadi.

Umumiy tilshunoslik fani tilning tabiati va mohiyati, tilning jamiyat va tafakkur bilan munosabati, tilning strukturasi va sistemalilik xarakteri, tilning kelib chiqishi va taraqqiyot qonunlari, tillar tipologiyasi va tasnifi, tilni o‘rganish metodlari kabi muammolarni o‘rganadi.

Tilshunoslikning lingvistik masalalarini amaliy yo‘l bilan o‘rganuvchi sohalari amaliy tilshunoslik sanaladi. Uning eksperimental fonetika, lingvistik tahlil, leksikografiya kabi yo‘nalishlari mavjud.

Nazariy tilshunoslik – tilshunoslikka doir asosiy qarashlar, foyalar, nazariyalar haqidagi tizimdir. Unda til haqidagi asosiy tushuncha va tamoyillar, qarashlar umumlashtiriladi. Tilning asosiy muammolari va dolzarb masalalari haqidagi yangi nazariyalar olfa suriladi.

«Tilshunoslik nazariyasi» kursida tillarni o‘rganish sohasida quyidagi muammolar doirasida mavjud bo‘lgan nazariyalar haqida ma’lumot beriladi:

1. Tilshunoslik tarixida mavjud bo‘lgan oqimlar va maktablarda til muammolarining o‘rganilishi.

2. Tilshunoslikdagi falsafiy yo‘nalish.

3. Tilning nazariy masalalari. Til va nutq. Til va tafakkur. Tildagi belgining tabiati haqida. Mantiqiy va grammatik kategoriyalar. Til va jamiyat. Tilda shakl va mazmun.

4. Til qurilishi masalalari. Til qurilishida pragmatika va sintagmatika. Til fonologiyasi, leksikologiyasi, grammatikasi, so‘z yasalishi. Lingvistik tipologiya. Tillarning tipologik va geneologik tasnifi.

5. Tillarni o‘rganishdagi qiyosiy-tarixiy, chorishtirish, tasviriy, riyoziyot, avtomatlashtirish, jo‘froiya metodlar va ularning mohiyati.

5. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi. Til tilshunoslik fanining ob’ekti bo‘lib, u insonning bevosita kuzatishi va mustaqil ilmiy izlanishlari uchun ham xizmat qiladi.

Tilshunoslik fani til bo‘yicha tadqiqot ishlari olib borganda, boshqa fan materiallarini ham hisobga oladi. Jumladan:

1. Tilshunoslik birinchi navbatda falsafa bilan chambarchas bo‘liqdir, chunki falsafa tilshunoslikning metodologiyasini belgilab beradi. Masalan, dialektika, sinergetika, til va tafakkur haqidagi ta’limot tilshunoslikning metodologik asoslarini tashkil etadi.

2. Tilshunoslik psixologiya bilan ham chambarchas bo‘liqdir. Tilshunoslik bilan psixologiya o‘rtasida mavjud bo‘lgan muammolar psixolingvistikada o‘rganiladi.

3. Tilshunoslik tarix bilan ham o‘zaro bo‘liq, chunki tilning lufat tarkibi, uning ish ko‘rish doirasi va xarakteri jamiyat tarixi bilan uzviy aloqadadir.

4. Tilshunoslik etnografiya bilan ham bo‘liq. etnografiya xalqlarning kelib chiqishi, tarkibi, urf-odatlarini, moddiy, ma’naviy va ijtimoiy madaniyatini o‘rganadi. Tilshunoslik fani u yoki bu tilni o‘rganishda xalq etnografiyasi materiallaridan foydalanib ish ko‘radi.

5. Tilshunoslik tafakkur qonunlari va fikrlash shakllari haqidagi fan bo‘lgan mantiq bilan ham bo‘liq.

6. Ma’lumki, ijtimoiy tuzumga aloqador, hayot bilan va kishilarning jamiyatdagi munosabatlari bilan bo‘langan; ijtimoiy jamiyatning sinflarga bo‘linishi, ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarini o‘zgartirish bilan bo‘liq qonunlarni sotsiologiya fani o‘rganadi. Bu fan tilshunoslik bilan uzviy bo‘liq holda taraqqiy etadi.

7. Qadimiy moddiy madaniyat yodgorliklari asosida kishilik jamiyatining o‘tmishini o‘rganuvchi fan – arxeologiya ham tilshunoslik bilan bo‘liqdir.

8. Tilshunoslik adabiyotshunoslik bilan uzviy bo‘lan gindir. Ularning aloqasi, stilistika, adabiy til tarixi, badiiy adabiyot muammolarini o‘rganishda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

9. Garchi tilshunoslik fani ijtimoiy fan bo'lsa-da, fizika, kibernetika, matematika, fiziologiya kabi tabiiy fanlar bilan ham bo'liq holda rivojlanadi.

Nutq tovushlari xususiyatlarini tasnif qilish tamoyillarini o'rganishda fizika fanining akustika bo'limi tilshunoslikka, uning fonetika sohasiga katta yordam bermoqda.

CHet tillarni o'qitish, mashina yordamida tarjima qilish, turli tipdagi lu'fatlarni tuzishda tilshunoslik matematik metodlarga va kibernetika fani yutuqlariga tayanadi.

Tovushlar artikulyatsiyasi va eshitish qobiliyatini o'rganganda, nutqiy qobiliyatning buzilish sabablarini tekshirganda tilshunoslik fiziologiya, tibbiyot singari fanlarning yutuqlariga tayanib ish ko'radi.

Tilshunoslikning turli fanlar bilan aloqasi natijasida har xil nazariyalar paydo bo'ldi.

Tilshunoslik til haqidagi mustaqil ijtimoiy-tarixiy fan bo'lib, uning ob'ekti bo'lgan til tilshunoslikdan tashqari bir necha fanlar tomonidan o'rganishni talab qiladigan murakkab soha bo'lib hisoblanadi.

SHunday qilib, tilshunoslik tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi, til va tafakkur, til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar, tilning jamiyatdagi o'rni, ichki tuzilishi – tilning tasnifi, uni tahlil qilish usullari va shu kabi masalalarni o'rganadigan fandır.

2-ma`ruza. **TIL IJTIMOIIY HODISA SIFATIDA**

Reja:

1. Tilning ijtimoiy mohiyati.
2. Til shakllanishi va rivojining ijtimoiy shartlanganligi.
3. Kishilarning tarixiy birliklari, shakli va til.
4. Adabiy til va adabiy me`yor shakllanishining ijtimoiy shartlanganligi.
5. Jamiyat talabiga ko'ra til sathlarining notekis rivojlanishi.
6. Tilning vazifaviy uslublari.
7. Til tizimi va til qurilishining ijtimoiy shartlanganligi.
8. Sotsiolingvistik nazariyaning shakllanishi va uning ob'ekti.
9. Sotsiolingvistik tipologiyaning mezonlari.
10. Tillarning sotsiolingvistik tasnifi.

Mavzu bo'yicha tayanch iboralar: strukturalizm, til, jamiyat, tilning ijtimoiyligi, tilda o'zgarish, nutqiy faoliyat darajalari, uruz, qabila, qabila ittifoqi, xalq, dialekt, til me`yori, nazariy yo`nalishlar, vazifaviy uslublari, til tizimi va qurilishi, tilning ijtimoiy tabaqalanishi, sotsiolingvistika, tipologiya mezonlari, tipologik tasnif.

XX asrning 30-yillarida maydonga kelgan strukturalizm tilni asosan bir tomonlama o'rganishni, tilning tuzilishi va uni tashkil etuvchi birliklar orasidagi munosabatlarni o'rganishni tilga oid boshqa masalalardan ustun qilib qo'ydi. Natijada til birliklariga xos bo'lgan shakl va ma`no birligini rad etib, faqat shaklni o'rganishga zo'r berildi. Ko'p o'tmay bu oqim inqirozga uchrab, qo'yilgan maqsadlarni uzil-kesil hal qila olmadi. Tilning yashashi va rivojlanishi bu tilda gaplashuvchi jamiyat bilan uzviy bo'liq ekani ravshan bo'lib qoldi. Natijada tilshunoslik fanining asosiy muammolaridan bo'lmish til va jamiyat masalasini yana kun tartibiga qo'ydi.

Til jamiyatning aloqa-aralashuv quroli sifatida jamiyat bilan uzviy aloqadadir. CHunki jamiyatda ro'y bergan har bir o'zgarish shu jamiyatning tilida o'zining ma`lum izini qoldiradi. SHuning uchun ham jamiyat tarixining muayyan jihatlarini yoritishda tarixiy hujjatlar, yozma yodgorliklar o'z qo'liga qolgan joyda lingvistik materiallar yordamga kelishi mumkin. Til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy quroldir. Tilning taqdiri, uning yashashi, rivojlanishi faqat shu tilda gaplashuvchi jamiyatga bo'liq.

Tilning ijtimoiyligi jamiyatda bajaradigan vazifasi, roli va bizning qanday ehtiyojimizni bajarishi bilan belgilanadi. V. Gumbol'dt va Gegel' asarlarida til kishilarning jamiyatdagi ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilishi haqida fikr bildirilgan.

Til va jamiyat muammosini turli xil dunyoqarash asosida yoritish e. Sepir, B. Uorf, G. O. Vinokur, B. A. Larin, N. YA. Marr, E. D. Polivanov, L. V. SHcherba, L. P. YAkubinskiy asarlarida ham uchraydi. Ularning ko'pchiligida tilning asosiy vazifasi aloqa quroli ekanligi alohida ta'kidlanadi.

1. Jamiyat uzluksiz harakatda, rivojlanishda, o'zgarishda bo'lgani kabi, uning tili tinimsiz harakatda, o'zgarishda, rivojlanishdadir. SHuning uchun ham tilshunoslik tarixida tilni o'rganishda uning tarixiy taraqqiyotiga turlicha munosabatda bo'ldilar. Tilning ijtimoiy shartlanganligi asosida uning ijtimoiy vazifa bajarishi aniqlanadi.

Til jamiyatda nutqiy faoliyat uchun xizmat qiladi. Nutqiy faoliyat esa kishilarning bir-biri bilan aloqasi uchun xizmat qiladi. Nutqiy faoliyat quyidagi darajalar bilan belgilanadi:

1.Motivatsion daraja. So'zlovchi va tinglovchining bir-birini bir xil anglash darajasi.

2.Semantik daraja. Nutqiy faoliyatda ma'nosi mos va tushunarli so'zlarni tanlash darajasi.

3.Grammatik daraja. Nutqda fikrni ifodalashga mos va xos grammatik shakllarni tanlash darajasi.

4.Fonetik daraja. Nutqiy faoliyatda tovushlarni artikulyatsion to'g'ri talaffuz qilish darajasi.

Sanab o'tilgan darajalar asosida nutqiy faoliyatning ijtimoiy tabiati ta'minlanadi.

2. Til uruf va qabila, elat va millat tarixi bilan chambarchas bo'liq bo'lganligi uchun unda kishilik jamiyatining tarixi bevosita o'z aksini topadi. Har bir tilning paydo bo'lishi va hozirgi holatiga etgunga qadar uruf, qabila, qabila ittifoqlari va xalq tillari darajasiga ko'tarilib, ulardan aloqa vositasi va kurash quroli sifatida foydalanib kelganlar. Jamiyatning o'sha taraqqiyot davrlariga qarab, bu tillar ajdodlarimizning talablarini qondirgan va jamiyat taraqqiyoti hamda sharoit talablariga ko'ra o'z ichki taraqqiyot qonunlari asosida asta-sekinlik bilan taraqqiy etib kelgan. Nihoyat, bizning hozirgi aloqa vositamiz darajasiga ko'tarilgan.

Ijtimoiy jamoa tuzumi davrida uruf va qabilalar ning a'zolari uchun tushunarli va umumiy tillari bo'lgan. Har bir qabilaning ayrim, o'ziga xos dialekti bo'ladi. Qabila aslida dialekt demakdir. Qadimgi davrlarda ajdodlarimiz qabila-qabila bo'lib hayot kechirar ekanlar, ular boshqa kabilalardan farq qiluvchi o'z tillariga ham ega bo'lganlar.

Hozirgi vaqtda har bir tilda bir qancha dialekt va shevalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga xos xarakterli xususiyatlarini saqlab kelmoqda. Bu shevalarning saqlanib kelishi feodal tarqoqligi davri bilan bo'langan bo'lsa ham, ularning paydo bo'lishi davri va saqlanib kelishining asli sababini juda qadim zamondan, ibtidoiy jamoa tuzumi va undan ham oldin boshlangan deb izohlash kerak.

Dialekt va shevalar qadimgi ajdodlarimizning o'zaro so'zlashadigan, aloqa bo'laydigan birdan-bir yagona va maxsus tillari bo'lib xizmat qilgan. Ularning har biri o'z davriga qarab o'zgarib, rivojlanib kelgan.

Turkiy tillarning tarixiy taraqqiyot yo'llarini belgilashda Mahmud Koshfariyning «Devonu lufotit turk» asaridagi quyidagi so'zlari muhim ahamiyat kasb etadi: «Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha uruflari bor, men bulardan asosini yozdim, shahobchalarini tashladim» Jamiyatning shundan so'nggi taraqqiyot bosqichida qabilalar birlashish jarayonini o'z boshidan kechira boshladilar. Ana shu ko'p sonli turkiy qabila va qabila ittifoqlaridan o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq xalqlari va ularning tillari paydo bo'lgan va rivojlanib hozirgi holatiga etib kelgan. Feodal tarqoqligi emirilishi va uning o'rniga kapitalistik tuzumning paydo bo'lishi hamda taraqqiyoti bilan xalq o'rtasida jonli aloqalarning yo'lga qo'yilishi talab qilinadi. Xuddi mana shunday sharoitda hamma uchun tushunarli bo'lgan yagona bir til zaruriyati tufiladi. Bunday til o'tgan davrlarda mavjud bo'lgan umumxalq tili bazasida vujudga kelishi juda murakkab va uzoq vaqt o'tishi bilan bo'ladi. Bu til o'zining xarakterli xususiyatlari jihatidan milliy til bo'lib millatning asosiy belgilaridan biri hisoblanadi va uning uchun aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi. Kishilarning tarixiy birliklari shakli qanday bo'lishidan qat'iy nazar ularning adabiy tili va me'yor mavjud bo'lgan. Bu o'rinda taniqli tilshunos B. S. SHvartskopfnig quyidagi fikrini keltirish o'rinlidir: «Me'yor masalasi va adabiy tilni me'yorlashtirish bilan bo'liq bo'lgan muammolarni

bayon qilish umuman til me`yori, xususan, adabiy til me`yoring mohiyati haqidagi nazariy qarashlar rivojlanishining sharhisiz bu muammoni to`liq yoritib bo`lmaydi.

Gap shundaki, lingvistik adabiyotda me`yor tushunchasining mohiyatiga, bu til hodisasining har xil aspektlariga turlicha yondashilgan va juda ko`p ta`riflar berilgan.

Ana shu har xilliklarda nazariy izlanishlarning bir necha yo`nalishlarini ko`rish mumkin».

Til me`yorini o`rganish bo`yicha mavjud ishlarni kuzatish bu muammolarni o`rganish borasida to`rt asosiy markaz mavjudini ko`rsatdi:

1. Praga tilshunoslik maktabi namoyandalari til me`yorini, adabiy tilning asosiy vazifalarini adabiy til me`yori kodifikatsiyasining amaliy masalalari bilan birga uzviy holda tahlil qildilar. Til me`yori va adabiy tilni me`yorlash ishida B. Gavranek, V. Matezius, A. Edlichka, V. Barnet, E. Vaxek kabilarning xizmatlari diqqatga molikdir.

2. E.Koseriuning ilmiy nazariyalari. e.Koseriu me`yorni ijtimoiy nuqtai nazardan ob`ektiv, tartibga solingan va tanlangan hodisa deb tushunsa, kodifikatsiyani - sub`ektiv, faqat til nuqtai nazaridan to`fri bo`lgan hodisa, kategoriyalar deb tushunadi. Uningcha, til sistemasi va strukturasi tilning hamma hodisalarini o`z ichiga qamrab ololmaydi. Har bir til ifoda tomonidan ham, ma`no tomonidan ham o`zining variantdorlik xususiyatlariga ega. e. Koseriu tildagi variantdorlik tushunchasi sistemaning xususiyatidan emas, balki me`yorning o`z mohiyatidan kelib chiqqan hodisa ekanligini isbotlaydi va nutqda mavjud bo`lgan turli xil chekinishlarni ham me`yor belgilaydi, deb hisoblaydi.

3. Amerika, ingliz va nemis tilshunoslarining ilmiy qarashlari. Ular me`yorning tabiati, xususiyatlarini lingvistik va sotsiolingvistik ishlarida yoritdilar. Me`yorni umumjamoa tomonidan qo`llaniladigan va til jamiyat tomonidan to`fri deb qabul qilingan til shakllari deb tushundilar.

4. XX asr rus tilshunosligidagi ilmiy-nazariy qarashlarni quyidagilardan iborat deb hisoblash mumkin:

1) Me`yorni tilning sistem-struktur imkoniyatlarining o`rganilishi bilan bo`liq holda tahlil qilish.

2) Me`yorni adabiy til ijtimoiy vazifasining kengayishi va uning funktsional rang-barangligining o`sishi bilan bo`liq holda o`rganish

3) Me`yorni adabiy tilning ba`zi sotsiologik jihatlari bilan bo`liq holda kuzatish.

4) Me`yorni nutq madaniyati masalalari bilan bo`liq holda o`rganish.

5) Me`yorni tilning psixologik va kommunikativ jihatlari bilan bo`lغان holda tahlil qilish.

Jamiyat uzluksiz harakatda, rivojlanishda, o`zgarishda bo`lgani kabi uning tili tinimsiz harakatda, o`zgarishda, rivojlanishda bo`ladi. Har bir xalqning tili turli xil rivojlanish bosqichini o`tadi. SHuning natijasida til lufat tarkibi, semantikasi, morfologiyasi, sintaksisida turli o`zgarishlar yuz beradi.

Til sistemasining barcha sathlari ham jamiyat tarixi bilan bir xil bo`lغان emas. Jamiyat hayotidagi turli xil yangiliklar shu jamiyat tilining lufat tarkibida o`z ifodasini topganligi tufayli til sistemasining leksik sathi boshqa sath birliklariga nisbatan ko`proq jamiyat tarixi bilan bo`liq bo`ladi.

Tilning leksik sathida jamiyatning turmush tarzi, hayotidagi o`zgarishlar o`z ifodasini topganligi tufayli so`zni tahlil qilish asosida shu til egasi bo`lgan jamiyat hayotiga bo`liq bo`lgan tarixiy ma`lumotlarga ega bo`lish mumkin. Masalan, hozirgi o`zbek tilida tub so`z deb qaraluvchi *ora, o`git, o`yin, o`zil, adash, o`sha* so`zlarining; *ola ip kesildi, dumini likkilatmoq* frazeologizmlarining etimologiyasiga e`tibor beraylik.

Til va jamiyat muammosi doirasida ko`zdan kechirish lozim bo`lgan masalalardan yana biri har bir tilning vazifaviy uslublaridir.

Vazifaviy uslublarning rivojlanishi tarixiy va zaruriy hodisa bo`lib, bu rivojlanayotgan hamda shakllanayotgan milliy birlikning ijtimoiy-siyosiy, xo`jalik va madaniy hayotning yanada o`sishi, jamiyatda tilga bo`lgan yangi ehtiyojlarning paydo bo`lishini taqozo etadi. Bu jarayonda har bir tilda uslublarning quyidagi guruhlarini shakllandi:

1. Adabiy-badiiy uslub. Buning o`zi she`riy uslub va nasriy uslub deb ikkiga bo`linadi.

2. Ijtimoiy-publitsistik uslub. Bunga gazeta-jurnal, adabiy-tanqidiy ishlar, pamfletlar, maqolalar va ocherklar uslubi kiradi.

3. Ilmiy bayon uslubi. Buning tarkibi nutq vositalarining turli ko‘rinishidan iborat (tibbiyot, huquq, falsafa va boshqalar). Ilmiy, ilmiy-ommabop asar, maqola, risolalarning uslubi ham o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘ladi.

4. Kasb-hunar, texnika uslubi. Bu ishlab chiqarish, texnika adabiyotlari uslubidir. Bu uslub ishlab chiqarish, texnika, harbiy va boshqa turli xil kasblar sohasida ish quruvchilar uchun xizmat qiladi.

5. Qonunlashtiruvchi hujjatlar, buyruqlar, topshiriqlar uslubidan iborat rasmiy hujjatlar uslubi.

6. Har xil yozishmalar, kundaliklar va xatlarga xos bo‘lgan maktubiy uslub.

Jamiyatning madaniy saviyasi har bir kishining tildagi uslubiy jihatlarni egallab olishini, ya‘ni uslublardan vaziyatga qarab foydalanishini taqozo etadi.

Til va jamiyat muammosini yanada chuqurroq va aniqroq anglash uchun ularning til tizimi, til qurilishiga munosabatini to‘g‘ri anglash muhimdir.

Har bir adabiy tilda so‘zlaydigan yoki yozadigan kishi sharoit taqozasiga ko‘ra tilda mavjud so‘zlar, grammatik shakllar, so‘z birikmalari va gap tuzilishining ma‘lum qismidagina foydalanadi. Mana shu ma‘noda tilning zahiraviy imkoniyatlari hattoki jamoa nutqi doirasida ham hech qachon to‘liqicha ishga solinmaydi.

Tilning imkoniyatlari uning reallashgan, amalda qo‘llanuvchi holatidan doimo ortiq va keng bo‘ladi. Har tildagi mana shunday boy imkoniyatlar bu tilning umumiy vositalari tizimini tashkil etadi.

Til tizimini: a) tilda amalda mavjud, qo‘llanayotgan, b) tilda o‘tmishda qo‘llangan, v) tilda kelajakda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan imkoniyatlar majmui, murakkab yirindisi deb tushunish kerak.

Til tuzilishi muayyan davrda qo‘llanayotgan real tizimlardir. Til tuzilishi tildagi ko‘pqirrali unsurlarning bir butunlik doirasidagi birligidir. Til tuzilishida til tizimidagi imkoniyatlar amalga oshadi. Til tuzilishi har qanday tilning asosi bo‘lib, u nutqda turli darajada yuzaga chiqadi, namoyon bo‘ladi. Bunga sabab kishilar tildan turli konkret sharoit va holatlarda foydalanadi. Har bir tilning tuzilishi bu tildagi mavjud fonema, morfema, sintaktik qurilmalar yirindisi va ushbu vositalarning o‘zaro munosabatidan iboratdir.

Til qurilishining o‘ziga xos shakllanishi jarayonida tilning ijtimoiy tabaqalanishi vujudga keladi. Ijtimoiy tabaqalanish natijasida mavjud tilning jamiyat uchun xizmati bir necha yo‘nalishda bo‘ladi.

1. Hududiy tabaqalanish. Umumxalq tilining son jihatdan nisbatan kam bo‘lgan hududiy, sotsial va professional jihatdan umumiylikka ega bo‘lgan kishilar foydalanadigan ko‘rinishi dialekt deb yuritiladi. Har bir dialekt o‘z til sistemasini va strukturasi ega.

2. Nutq jarayoni kimga qaratilganligi bilan farqlanadi. SHunga ko‘ra u dialog, monolog va polilog shaklida bo‘ladi.

Dialog - nutq tuzilishining asosiy ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, sotsial nutqiy aloqalarning tabiiy shakllaridan hisoblanadi. Dialog, akad L. V. SHcherba fikri bilan aytganda, «shunday ustaxonaki, unda tilning har turli o‘zgarishlari quyiladi va yiriladi».

Katta ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan nutqiy aloqaning dialog shakli keng tarqalgan. CHunki bu shakl orqali millionlab kishilar ijtimoiy turmushda - oilada, ishlab chiqarish jarayonida, jamoat joylarida fikr almashadi.

So‘zlovchining o‘ziga qaratilgan, boshqa shaxsning tinglash va javob berishini e‘tiborda tutmaydigan nutq monolog hisoblanadi.

Ko‘p kishining o‘zaro suhbatini polilog sanaladi.

3. Adabiy tilning ifodalanish jihatidan tabaqalanishi. Umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma‘lum me‘yorga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli adabiy til hisoblanadi. Adabiy tilning ikki ko‘rinishi bor: 1) yozma ko‘rinish, 2) o‘zaki ko‘rinish.

4. Tilning ijtimoiy jamoa faoliyatiga ko'ra tabaqalanishi. Tilning inson faoliyatining u yoki bu sohasi bilan bo'liq vazifalariga ko'ra ajratiladigan uslublari vazifaviy uslublar sanaladi: badiiy uslub, so'zlashuv uslubi, publitsistik uslub, ilmiy uslub, rasmiy-ish uslubi.

5. Muayyan ijtimoiy guruh kishilari foydalanadigan til sotsial dialekt sanaladi. Bunday til jargon va argo deb ataladi.

Tilning ijtimoiy yashash va ijtimoiy taraqqiyot sharoitlarini o'rganuvchi sohasi sotsiolingvistika deb ataladi. Sotsiologiya va lingvistikaning sintezidan iborat bo'lgan bu soha til bilan ijtimoiy hayot faktlari aloqasi; ekstralingvistik omillar ta'sirida til taraqqiyotidagi faol jarayonlar; radio, televidenie, kino kabilarning keng tarqalishi bilan tilning o'zaki va yozma shakli o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi, til siyosatini yuritishning vazifa va shakllari; keng xalq ommasi nutq madaniyatini ko'tarish kabi muammolar bilan shu'ullanadi.

Sotsiolingvistika atamasi doirasida til va jamiyat o'rtasidagi munosabat, uning rivojlanishi, xalqning ijtimoiy tabaqalanishi bilan bo'liq holda tilda vujudga keladigan farqlar muammosi o'rganiladi. Sotsiolingvistika tilning o'zgarish nazariyasiga amal qilib, tilning ijtimoiy muhitga ko'ra o'zgarish xususiyatlarini o'rganadi.

Sotsiolingvistik nuqtai nazardan ham tillarning tipologiyasi mavjud bo'lib, u tilning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini inobatga olgan holda o'rganadi.

Sotsiolingvistik tipologiyada quyidagilar mavjud:

1. Tilning grammatikasi va lu'fatini yaratishga xizmat qiluvchi standartlashtirish mezon. Bunda ma'lum bir tilda gaplashuvchilar tomonidan tan olingan adabiy til tushuniladi.

2. Ma'lum bir tilda gaplashuvchi jamiyatning bor-yo'qligi tan olinsa, bu uning hayotiylik mezon sanaladi. Agar til hayotiy, tirik bo'lsa, bu tilni ona tilim deb biladigan, uni e'zozlaydigan jamiyat ham mavjud bo'ladi.

3. Ma'lum bir tilning jamiyat tomonidan ishlatilishi natijasida uning mo'tadil, bir tekis rivojlanib turishi nazarda tutilsa, tarixiylik mezoniga amal qiladi.

4. Ma'lum ijtimoiy guruh uchun ona tili sifatida xizmat qilayotgan u yoki bu til boshqa tillardan tuzilishi jihatidan tubdan farqlanishi yoki bir tilning varianti sifatida namoyon bo'lishi avtonomlik mezoniga amal qiladi. Turkiy tillarning har biri bir-biriga avtonomdir.

Sanab o'tilgan mezonlar asosida tillarning sotsiolingvistik tasnifi amalga oshiriladi. Sotsiolingvistik jihatdan jahon tillarining quyidagi tiplari mavjud:

1. Adabiy til me'yoriga ega bo'lgan, jamiyatda davlat tili, adabiy til sifatida xizmat qiluvchi tillar standart tillar sanaladi. Masalan, o'zbek, rus, tojik, turkman, ukrain kabi tillar.

2. YOzuvga ega bo'lib, o'z davrida mukammal takomiliga etgan, buyuk asarlar yaratilgan tillar klassik tillar sanaladi. Klassik tillar o'z davri uchungina emas, balki tillarning keyingi taraqqiyoti uchun ham asos bo'lib xizmat qiladi. Bunday tillarning adabiy tillardan farqi shundaki, ular o'lik tillardir. Masalan, lotin tili, sanskrit tili, sufd tili, xorazmiy tili.

3. Son jihatidan ko'p bo'lmagan kichik xalqlarga xizmat qiluvchi, o'z yozuviga ega bo'lmagan tillar mahalliy tillar sanaladi. Masalan, Amerika mahalliy hindularining tili.

4. Kreol tillar. Mustamlakachilik natijasida dunyoning turli qit'alarida ingliz, frantsuz, ispan, portugal tillari elementlari aralashuvidan tashkil topgan tillar. Masalan, Gaiti, Aruba, Bonayre orollarida paydo bo'lgan gatti, ispan-nautil, papiyamento tillari kreol tillari jumlasiga kiradi.

5. Pijin tillari. Mahalliy tillarning Evropa tillari bilan chatishuvi natijasida yuzaga kelgan. Pijin tillari kreol tillarining dastlabki bosqichidir. Masalan, rus tilining xitoy dialekti asosida shakllangan til kyaxi deb nomlanuvchi til pijin tilidir.

6. Sun'iy tillar. Maxsus yaratilgan xalqaro aloqa tillari. Bunday sun'iy tillar qatoriga esperanto, ido, volyapyuk, oksidental, interlingva, neo tillari kiradi.

7. Ma'lum bir qabila, xalq, millat tarkibiga kiruvchi kichik hududga tarqalgan aholi tili dialektdir.

Xullas, jamiyatga til qanchalik zarur bo'lsa, til uchun jamiyatning bo'lishi shunchalik zarurdir. Tilsiz jamiyat bo'lmaganidek, jamiyatsiz til ham bo'lmaydi. Uning qonuniyatlarini sotsiolingvistika o'rganadi.